

VÁMOS GYÖRGY

Carl Lutz és a cionisták mentőakciója Budapesten 1942-1944

A budapesti zsidók számára legválságosabb időszakban Carl Lutz testesítette meg a semleges Svájcot, amelynek erejében és embermentő törekvéseinek hatékonyságában bíztak. 1944 nyarán mégis nagyon kevesen tudhatták részletesen, miben bízhatnak. A többség számára valami távoli álom lehetett az esetleges palesztinai kivándorlás, amiről szinte mindenki hallott, és ami rejtélyes módon Svájccal kapcsolatban került mindig szóba, de nem kérdezték, mi köze egymáshoz a kettőnek.

Július végétől hosszú sorok álltak a szűk, belvárosi Vadász utca szokatlanul modern, üvegburkolatú kockaháza, az *Üvegház* előtt, és várták, hogy jelentkezhessenek kivándorlásra. – Csak el innen! – gondolhatták. Valószínűleg azt sem tudták pontosan, miféle intézményre utal a hosszú elnevezés a ház bejárata melletti címeres falitáblán: *Svájci Követség. Idegen Érdekek Képviseletének Kivándorlási Osztálya*. Az „idegen érdekek” képviseletéből néhányan talán arra következtettek, hogy zsidók ügyeinek intézésére hozták létre ezt a hivatalt, hiszen nagyon sokszor hallották már a magyar hivatalnokoktól és olvasták a lapokban, hogy ők ebben az országban idegenek, jöttek, mentek, betolakodók.

Az idegen érdekek képviselete természetesen mást jelentett: azt, hogy a Magyarországgal hadiállapotban álló országok egy csoportjának nevében, az ő hivatalos felkérésükre Svájc tartott kapcsolatot a budapesti hatóságokkal. Svájc tehát a saját követségén a mindkét fél számára idegen, harmadik országok –

mint az USA, Nagy-Britannia, Egyiptom, Belgium, Jugoszlávia, Chile és több közép-, illetve dél-amerikai ország, így a zsidómentésben részt vevő Salvador és Honduras – képviselőjét is ellátta.

A budapesti zsidók 1944 nyarán pontosan tudták, hogy a fiatal férfiak munkaszolgálatban vannak, hogy vidékről elvitték a rokonokat, és nem tudni hol vannak, mi lett velük. Tapasztalták a harmincas évek vége óta helyzetük rosszabbodását, és elszenvedték a kormány rendeleteinek megalázó és megélhetésüket ellehetetlenítő sorozatát. Horthy kormányzó a német megszállás után kinevezte a Sztójay-kormányt. Ez, mint a minisztertanácsi jegyzőkönyvekből kiderül, március 29-től, az első ülésétől a június 24-i kormányülésig – amikor a zsidók egy kis csoportjának elengedéséhez elvileg hozzájárult – 534 napirendet tárgyal meg, s ezek közel fele egyszerű személyi ügy volt (kitüntetések, kegydíjak, néhány kinevezés, nyugdíjazás), a többi közül 32 közvetlenül a zsidók életkörülményeinek korlátozását célozta.

A zsidók közül sokan még akkor is a kormányzó beavatkozásában bizakodtak, mert nem tudták, hogy Horthy – Sztójay miniszterelnök szavai szerint – „az összes zsidó rendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott a kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni”.¹ A realisták, egyre többen, csak a semleges államok követségeiben bíztak, s elsősorban Svájctól, az ott székelő Nemzetközi Vöröskeresztől és a Svéd Vöröskereszt képviselőitől várhattak menedéket.

Svájc és a világháború

Történt mindez annak ellenére, hogy Svájc kicsi ország, és a háború idején, a Harmadik Birodalom árnyékában nagyon szorongatott helyzetben volt. Területe fele Magyarországnak, lakosainak száma akkor még alig több négy milliónál. Gazdasága ugyan az európai háború ellenére is működött, és az élet látzatra majdnem normális volt: a munkahelyek nagy része

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL OL) K-27. (1944. 03. 29.) IR 128.

megmaradt, a kirakatok tele voltak, az újságok megjelentek, a vonatok ugyanolyan pontosan közlekedtek mint korábban, de az országot Németország, illetve az általa megszállt területeken állomásozó Wehrmacht alakulatai vették körül, és német nyilatkozatok meg sajtóközlemények gyakoroltak politikai nyomást a svájci kormányra. A feszültség miatt 200 000 svájci férfi állt fegyverben. Sokan bírálják a svájciakat azért, mert nem akarták felszámolni a németországi gazdasági kapcsolataikat. Csakhogy a német szén nélkül megbénult volna a svájci gazdaság. A katonai túlerő, az inváziós fenyegetés miatt nem blokkolhatták a svájci termékek kiszállítását sem.

Svájc belpolitikai viszonyait szorongás és a megosztottság jellemezte. Az ország már a német zsidók tömeges menekülésének kezdetén, 1938 nyarán lezárta határait, visszafordította a zsidókat, és kérte a német hatóságokat, hogy a zsidók útlevelébe piros J betűt (a Jude zsidó szó rövidítését) pecsételjék bele.² Volt, aki kijelentette, hogy „megtelt a hajó” – ezt gyakran szokták idézni –, de olyan rendőrpáncsnok is volt, mint Paul Grüninger, aki Ausztriából 1938 őszén befogadott 3600 zsidót, arra hivatkozva, hogy politikai üldözöttek, és úgy tüntette fel, mintha már március előtt, azaz az Anschlussnál korábban érkeztek volna St. Gallenbe. Mikor fény derült a tevékenységére, leváltották, elítélték, és megfosztották a nyugdíj lehetőségétől is. Csak nagyon sokára (1995-ben) rehabilitálták, több mint húsz évvel azután követően, hogy a Jad Vasem (1971-ben) a Világ Igazai közé emelte.³

További 27 személyt a menekülők segítéséért, illetve embercsempészésért ítétek börtönbüntetésre vagy pénzbírságra, és erkölcsileg csak 2004-ben rehabilitálták őket. Közöttük volt az

² A svájci jegyzék átadásának pontos ideje nem ismert, a rendelkezés bevezetésének dátuma: 1938. augusztus 19.

³ Paul Grüninger (1891–1972) St. Gallen rendőrpáncsnoka volt, aki az Anschluss után több száz osztrák zsidónak lehetővé tette, hogy Svájcba menekülhessen. 1940-ben ezért a svájci bíróság elítélte, állását elveszítette, haláláig szűkös körülmények között élt. 1993-ban politikailag rehabilitálták, 1995-ben jogilag is. 1998-ban anyagi jóvátételt adtak leszármazottainak, amit ők a róla elnevezett alapítványnak adományoztak. Halála előtt egy évvel megkapta a Világ Igaza elismerést.

1976-ban elhunyt Ernest Witwert, aki 1944 májusában azzal sértette meg a határőrizeti törvényt, hogy két zsidó gyermeket csempészett át Franciaországból. Ezért őt 60 napos szabadságvesztésre ítélték, de a két gyermek Svájcban maradhatott, és túlélte a háborút.⁴

Az utóbbi példa mutatja a menekültekkel kapcsolatos svájci kettősséget. Miközben szigorú szabályokkal gátolták a menekülők beáramlását, mégis bizonyos toleranciával befogadtak vagy megtűrték sok tízezer veszélyeztetett embert. Az egykori magyar követ jelentése szerint 1944 elején 70 500 menekültet tartottak nyilván, közöttük 39 700 katonaszökevény vagy hadifogoly volt. A 30 000-nél több civil közül 8300 emigrált a háború előtt.⁵ A hivatalos nyilvántartás keretein túl talán további ezrek tartózkodtak illegálisan Svájcban, később ugyanis olyan adatokat is nyilvánosságra hoztak, amelyek a követi jelentésben feltüntetett számot többszörösen meghaladják. Az mindenesetre tény, hogy a menekültek ügyében országos egyeztető bizottságot hoztak létre, hogy az állami és a kantonokban hozott intézkedéseket, valamint a számos segélyszervezet munkáját összehangolják.

Amikor összeomlott az olaszországi fasiszta rendszer (1943. július 25.), s Mussolini lemondott, hívei közül vagy húszezren menekültek Svájcba. Az angolszász hatalmak felszólították a berni kormányt, hogy háborús bűnösöket ne fogadjon be. Ezt az intést a svájciak a szuverenitásukra hivatkozva elutasították, mondván, hogy erről maguk kívánnak dönteni. És miközben a svájci politikusok az angol–amerikai megértést hiányolták, a bíróságok náci ügynökökre kémkedésért 24 halálos ítéletet hoztak, és a külföldön, főként Németországban a jogi minősítés szerint „államellenes tevékenységet” folytató svájciakat megfosztották az állampolgárságuktól.⁶

Szigorúan jártak el a szélsőbaloldali mozgalmakkal is. A könyvtárakban csak „tudományos érdeklődőknek” adtak ki ol-

⁴ MTI 2004. június 1.

⁵ Bakách-Besseney György követ jelentése. MNL OL K-84 293. csomó. VIII-Bern/B.

⁶ Bakách-Besseney György követ jelentése. 1943. Uo.

vasásra kommunista irodalmat.⁷ 1943. június 16-án a rendőrség „szétugrasztotta” a kommunisták és szocialisták összejövetelét. Rá tíz napra Winterthur városban 18 fiatal vádlottat propagandatevékenység és tiltott gyülekezés miatt két héttől öt hónapig tartó elzárásra ítélték. Július végén Waadt (Vaud) kantonban számoltak fel egy (kommunistának minősített) propagandaközpontot. Augusztusban Karl Hofmaier, elítélt kommunista vezető kezdett éhségstrájkba, hogy szabadon engedjék.⁸ Betiltottak több kommunista újságot, s érvénybe léptettek addig felfüggesztett politikai háttérű ítéleteket. 1944 elején Lausanne-ban volt kommunisták elleni per, amelyről a sajtó is beszámolt.

A szovjet hadisíkerék nyomán azonban az emberek egyre többet beszéltek, a lapok gyakrabban és enyhültebben írtak a Szovjetunióról. 1943-ban választás volt, a szocialista párt lett a legerősebb politikai szervezet. A kommunista párt a Komintern feloszlata (1943 májusa) után megszűnt, számos tagja a szocialista pártban kívánta érvényesíteni politikai elképzeléseit. Konzervatív gazdasági körökben is megélnékült az érdeklődés a szovjetek iránt, szervezkedés indult a diplomáciai kapcsolatok felvétele érdekében. 1944 februárjában Bazelben megalakult a Gesellschaft zur Förderung und Pflege normaler Beziehungen zwischen der Schweiz und der Sowjetunion. A Szovjetunió diplomáciai elismerését sürgető 150 tekintélyes és befolyásos személy a szövetségi tanácshoz intézett petíciót. A kormány azonban háritott, mert a kapcsolatfelvételt a németek barátságtalan lépésnek minősítették volna.⁹

A svájci háttér felvázolásához tartoznak a bankügylek. A világszerte elismert titkosság lehetővé tette a veszélyeztetett vagyonok vagy azok egy részének mentését, a nyilvánosság elől rejtgetett üzletek lebonyolítását. Lehetővé tette például azt is, hogy a magyar kormányzat – állítólag arra számítva, hogy egy

⁷ Sallai Ferencnek, a berni magyar követség sajtóreferensének 1943. május 23-i jelentése. MNL OL K-84. 222. csomó. 29/2 tétel.

⁸ Sallai Ferenc további jelentései. Uo., továbbá: *Der Bund*, 1944. február 8.

⁹ Bakách-Besseney György jelentése Ghyczy külügyminiszternek 1944. március 4-én. MNL OL K-84. 293. csomó. VIII-Bern/B. 1944.

várható német megszállás után Horthy Svájcba menekül, és ott alakít exil (emigráns) kormányt – 1300 kg aranyat is svájci bankban helyezett el. A svájci banki letétéhez a mindenkori követ tudott hozzájutni, s így ez az arany magyar részről a két állam szívélyes diplomáciai viszonyának fenntartását szolgálta. Ellenkező esetben, vagyis ha nincs hivatalosan elfogadott követe Magyarországnak, hozzáférhetetlen a vagyon. A Szálasi-kormányzat ennek is tudatában volt, amikor Budapesten bizonyos előékenységgel tárgyalt a svájciakkal, a svájci diplomatáknak meg jól jött, hogy kisebb engedményeket értek el az akkreditációra utaló hitegetéssel. A későbbi zsidómentés sikere persze nem ezeken a kis manővereken múlt, de tény, hogy a vagyon feletti rendelkezés szándékával a magyar kormányzat – akaratán kívül – hozzájárult az eredményhez.¹⁰

Svájc semlegessége és nemzetközi befolyása minden gazdasági, politikai, menekültügyi bonyodalom ellenére töretlen volt. Sőt azzal, hogy 32 háborúban álló hatalmat képviselt, tekintélye növekedett is. Minden hadviselő államnak szüksége volt konzuli érdekképviselőre, az állampolgárok és a vagyonok védelmére. A háborús állapot egyik figyelemre méltó jellemzője a felek közötti viszonzosság, kölcsönösség. A háborút megelőző időben, normális gazdasági kapcsolatok keretében mindkét országban éltek egymás állampolgárai. Az USA területén például sok ezer német.

Magyarországon a szövetséges hatalmak sok polgára élt vagy tartózkodott átmenetileg üzleti, családi vagy egyéb ügyek miatt. Nekik volt családjuk, voltak közeli vagy távoli rokonaik, lehetek gyámsági, öröklési, családegyesítési ügyek, és nem csupán személyek, hanem vagyonok – földbirtok, ingatlan, üzemek stb. – felett is kellett rendelkezni. A háború ezeket a viszonyokat nem számolta fel, a diplomáciai kapcsolatokat azonban szétzilálta. A harmadik fél, a közvetítő bevonása lehetővé, csak nyilván nagyon bonyolulttá tette mindezek további kezelését.

¹⁰ A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, sajtó alá rendezte és a mutatókat készítette: KARSAI László és MOLNÁR Judit. 1956-os KHT, Budapest, 2004. 294–295. Reményi-Schneller Lajos kihallgatásának részlete.

Bernben a külügyminisztérium önálló részleget hozott létre az idegen érdekek képviselőjének irányítására, összehangolására.

A viszonyosság alkalmanként kemény intézkedésekben is megnyilvánult. Ha valamelyik fél a másik polgárait sérelmes intézkedésekkel sújtotta, válaszul hasonlókra számíthatott. A megszállás után a német biztonsági rendőrség (SD) külön megbízottat küldött Budapestre, hogy szakértőként a külföldi zsidók ügyében segítse a követség intézkedéseit. Adolf Hezinger arra figyelmeztette magyar partnereit, hogy Argentínában 80 000 német él, így annak a néhány argentin állampolgárnak, aki Magyarországon tartózkodik, nem eshet bántódása.¹¹

A magyar külügyminisztérium tisztviselői is retorziókra számítottak, amikor 1944 áprilisában a tudomásukra jutott, hogy a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) irodájában jelentkező idegen állampolgárságú zsidókat lefogták és elhurcolták. Joggal aggódtak. Indokoltan tartottak attól, hogy ha bántódás éri egy másik állam polgárait, akkor ez az állam az ottani magyarokon torolja meg a sérelmet. Az illetékes külügyi osztályvezető feljegyzésben emlékeztette Jaross belügyminisztert az Egyesült Államokban még nem internált sok ezer magyar sorsára, és kérte, intézkedjen, hogy elkerüljék „egyes magyar külképviseletek helyzetének nem kívánatos regularizálását”, magyarul a mozgásuk és tevékenységük korlátozását.¹² A külföldi állampolgárság elismerését a külügyminisztérium azzal indokolta, hogy „elutasító magatartás esetén a várható ellenrendszabályok kiterjednének nemcsak a kint élő magyar állampolgár zsidókra, hanem egyéb magyar állampolgárokra is”. Hasonló figyelmeztetést tartalmazott a külügyminisztérium másik, július végén a belügyminiszternek küldött levele, annak nyomán, hogy a svájci követség tisztviselője felkereste az internált amerikai állampolgárokat, és kifogásokat emelt a bánásmód ellen. „Tisztelettel felkérem

¹¹ Bővebben: *Üvegsziget*. Budapest, Vadász utca 29. Történelmi antológia. Összeállította: VAMOS György. Makkabi Kiadó, 2008. 18–19.

¹² Sebestyén Pálnak, a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi és Szerződési Osztálya főnökének feljegyzése az idegen állampolgárok és idegen állampolgárságú zsidók személyével kapcsolatos egyes intézkedések tárgyában. 1944. április 24. MNL OL K-70. 368. 8t. 156–160.

Nagyméltóságodat, hogy az ügyben intézkedni, és amennyiben lehetséges, a svájci követségi kérésnek eleget tenni méltóztatásuk, tartani lehet ugyanis attól, hogy a svájci követség által az amerikai kormányhoz intézett kedvezőtlen jelentés az Egyesült Államokban élő honfitársainkra súlyos következményeket vonhat maga után.”¹³

Magyarország és Svájc

A múlt század első évtizedeiben és a háború első éveiben Magyarország nem állt a svájci politika vagy a közérdeklődés előterében. A politikai körök igyekeztek megértést tanúsítani Magyarország „kényes” politikai helyzete, vagyis háborús elkötelezettsége iránt, és nem tekintették önállóknak: a balkáni országok együttesébe sorolták. 1943 decemberében Sztankay Zoltán zürichi konzul tárgyilagos, higgadt éves összefoglaló jelentésében azt írta Ghyczy Jenő külügyminiszternek: „A svájci közvélemény jelenleg körülbelül 90-95%-ban a szövetségesek ügyével rokonszenvez, és tekintélyes részében szenvedélyesen németellenes. ... Sajnos általában a széles rétegek, sőt nem egyszer az olvasott közönség is, bennünket balkáni, talán kicsit le is becsült népek közé sorol. Sorsunk iránt nem túlságosan érdeklődik, cselekedeteink okát nemigen érti, de nem is igen keresi. Sorsközösséget velünk nem igen érez, de ilyet aligha lenne hajlandó vállalni.”¹⁴

Mint tudjuk, hazánk és Nagy-Britannia között 1941. december 7-én beállt a hadiállapot. 1941. december 12-én pedig Magyarország hadat üzent az Egyesült Államoknak. Svájcot kérték fel közvetítő hatalomnak. A berni külügyminisztérium ezzel a budapesti feladattal Carl Lutz alkonzult bízta meg. A két ország között a kereskedelmi és részben a kulturális kapcsolatokat a háború alatt is fenntartották, ez mindkét félnek hasznára volt. A magyar élelmiszerexport nem szűnt meg. 1944 elején a berni magyar követ még a „zsidókérdés” magyarországi

¹³ A belügyminiszternek címzett levél aláírás nélküli fogalmazványa. 1944. július. 28. Uo.

¹⁴ Uo. 1943–1944/Z.

kezelésével kapcsolatban is talált kedvező hangnemet a svájci sajtóban. Azt írta, hogy a tudósítások kiemelték a német presz-sziót, s nem hallgatták el azokat a humánus intézkedéseket, amelyek a Magyarországra menekült zsidókkal szemben is érvényesültek. Szóvá tették azt a különbséget, ami Magyarország és a szomszédos államok magatartása között tapasztalható. Azonban – írta – az *Israelitische Wochenblatt* szerint újabb zsidóellenes lépések történtek vagy vannak előkészületben. Majd a követ így folytatta: „Az otthoni események egyáltalán nem látszanak igazolni a külföldi magyar propaganda állításait. Amennyiben a hírek megfelelnek a valóságnak, pozíciónk e téren lényegesen romlani fog, mivel a szlovák-, főleg a románelle-nes propagandánk fő erőssége és eszköze épp az a körülmény volt, hogy Magyarországon az utóbbi időben szünetelni látszo- tak a zsidóellenes intézkedések, ellentétben a velünk szomszéd- os többi állammal. E körülmény annál kellemetlenebb, mert újabban mind gyakrabban merül fel az itteni sajtóban, hogy Románia enyhíteni kezd eddigi zsidóellenes politikáján.”¹⁵

Magyarország német megszállása eltüntette ezt, miután Bakách-Besseney György addigi követ lemondott, és Sztójay Tahy Imrét bízta meg a misszió vezetésével, a svájci külügy- minisztérium halogatta az ügyvivő megbízatásának elfoga- dását. Az illetékes tisztviselő közölte, hogy a továbbiakban a Budapesten akkreditált svájci követ, Jaeger közreműködésével intézik az ügyeket.¹⁶ Március 23-án Zürichben mentőbizottság alakult a magyarországi zsidók megsegítésére (*Schweizerisches Hilfskomitee für die Juden in Ungarn*). A bizottságot magyar eredetű zsidók alkották, vezetője Dr. Bányai Mihály volt. Lehetőségeik és különösen a költségvetésük – Randolph L. Braham kutatásai szerint – igen korlátozottak voltak, ami nagyrészt az együttműködés és a központi vezetés hiányából fakadt.¹⁷ A fragmentáltság következménye, hogy a nemzetkö-

¹⁵ Bakách-Besseney György jelentése. 1944. március 7. MNL OL K-84. 293. cs. Bern pol. 1944.

¹⁶ Tahy Imre jelentése Sztójay miniszterelnöknek, 1944. április 2. MNL OL K-84. 1944- 47/pol.

¹⁷ Randolph L. BRAHAM: *A népirtás politikája*. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. 1220–1221.

zi zsidó szervezetek 1942-től, noha ismerték a nácik terveit és tudtak a „végső megoldásról”, hagyták elhalni az ezekről szóló – kétségtelenül nem mindig alaposan dokumentált – híreket.

1944 tavaszán két fiatal szlovákiai férfinak sikerült megszöknie Auschwitzból, és részletesen beszámolhattak az ott működő halálgépezetről. Az *Auschwitz jegyzőkönyv* elnevezéssel később ismertté vált írás másolatát állítólag már 1944 májusa előtt elküldték Genfbe a Haluc (cionista ifjúsági) Világközpont vezetőjének. Akkoriban javában folyt a magyarországi deportálás, de már nem jutott el a nyilvánossághoz a rémes kegyetlenségek leírása. Később Krausz Miklós¹⁸ kérésére, talán Lutz tudtával, egy román diplomata vitt el újabb másolatot a Genfben élő Georges M. Mantellónak. Tőle kapta meg az iratokat az angol Exchange Telegraph hírügynökség svájci igazgatója, William Garret, aki azután eljuttatta a lapokhoz az írásokat.¹⁹

A svájci közönség nagy felháborodással és értetlenséggel reagált. Július 3-án a *Berner Tagwacht* például azt írta, hogy a magyarországi zsidóüldözés nemzeti öngyilkosság.²⁰ A *Bund* július 4-én a magyarországi zsidóüldözés ellen tiltakozott.²¹ Arra ugyan már nem volt lehetőség, hogy az újságcikkekkel és istentiszteletek keretében, vagy egy utcai tiltakozó gyűlés üzenetével megakadályozzák a magyar vidék „zsidótlantítását”, de az elitelő közvélemény részévé vált a magyar kormányzatra irányuló külső nyomásnak. Horthy nem a svájci tiltakozások miatt állította le július 6-án a deportáló vonatokat, hanem sokkal súlyosabb,

¹⁸ Krausz Miklós, Mose (1908–1985) tisztviselő. Jesivában (zsidó vallási, hittudományi iskola) tanult Miskolcon. Autodidakta módon művelődött. 1932-ben a vallásos cionista szervezet (Mizráhi) titkára. 1934-től a Palesztina Hivatal (Palmut vagy Palamt) titkára, 1938–1946 között adminisztratív vezetője lett. A felszabadulás után kivándorolt, Izraelben a „Svéd falu” igazgatója, illetve a Szociális Minisztérium főtisztviselője volt.

¹⁹ Bővebben: *Auschwitzi jegyzőkönyv*. Közli és a kísérő tanulmányt írta: HARASZTI György. *Múlt és Jövő* Lap- és Könyvkiadó, 2005. – A jegyzőkönyvet Florian Manoliu, a berni román követség munkatársa vitte el Budapestről Svájcba, ott átadta Georges (Mandel) Mantellónak, aki eljuttatta a sajtón keresztül a szélesebb közvéleményhez.

²⁰ *Berner Tagwacht*, 1944. július 3.

²¹ „Gegen die Judenverfolgungen in Ungarn” (A magyarországi zsidóüldözés ellen.) *Der Bund*, 1944. július 4.

nagyhatalmi fenyegetések és mindenekelőtt a hadi helyzet alakulása következtében, de a semleges állam közvéleménye sem maradt hatástalan.

1944. július 14-én Tahy ügyvivő a következőket jelentette Bernből: „A svájci sajtó úgyszólván mindennap a magyarországi zsidókérdés rendezésének első helyet szentel. Az egyes cikkekre sem terjedelmüknel, sem számuknál (48) fogva nem akarok e helyen kitérni, mivel azokat eredetiben, kivágatokban mellékelem. Minden cikk úgyszólván egyöntetűen a Magyarországon történt és történő – mint írják – sem a kereszténységgel, sem pedig a magyar nemzet eddig hangoztatott civilizált és lovagias felfogásával nem egyeztethető össze. Érdekes azonban megfigyelni, hogy nyilván annak a szimpátiának következtében, ami velünk szemben eddig uralkodott – és kétségtelenül más vonalú, de magyar befolyás folytán –, a lapok úgyszólván majdnem kivétel nélkül bizonyítani szeretnék, hogy mindezekhez a magyar népek semmi köze nincsen, és a felelősséget a kormányra, az új irányzat zászlóvivőire és másokra hárítják. E helyen rámutatnak arra a passzív, sőt sokszor aktív ellenállásra, mely a zsidórendeletek végrehajtásánál a magyar nép körében, sőt magasabb helyek részéről is mutatkozik. Látni azonban gyakran olyan megnyilatkozásokat, amelyek óva intik a magyar nemzetet attól, hogy e kérdésben aktívan álljon a kormányzat mellé, mert az nemcsak az ország, de magának a magyar nemzetnek a jövőjét is megpecsételné.”²²

Néhány példával érzékeltetjük a sajtókampány erejét. *Kain, wo ist dein Bruder Abel?* (Káin, hol van a testvéred, Ábel?) címmel 1944. július 18-án számolt be a *National Zeitung* Schaffhausen város egyházközségének tiltakozó gyűléséről, a magyar zsidókért könyörgő istentiszteletről, miután július 6-án vezércikket közölt a magyarországi zsidóüldözés ellen *Proteste und Warnungen* – (Tiltakozások és figyelmeztetések) címmel. 12-én tudósított arról, hogy amerikai magyarok gyász-istentiszteletet tartottak a magyar zsidókért. A bázeli Münster katedrálisban

²² *Vádirat a náciizmus ellen*. 3. k. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Szerk.: KARSAI Elek. MIOK kiadása, Budapest, 1967. 190–192.

július 13-án a magyar zsidókért könyörgő istentiszteletről hírt adott a *Basler Nachrichten*, a *National Zeitung* és a *La Suisse*. Július 20-án a szociáldemokrata *Berner Tagwacht* című lap *Ungarn gegen Ungarn* címmel írt a deportálásokról. Másnap a Bund Schweizerischer Frauenvereine (Svájci Nőszövetség) nyílt levelet hozott nyilvánosságra, amelyben Horthynál tiltakozott a zsidóüldözés ellen, és a Bundesrat (a svájci parlament) közbelépését kérte az üldözött zsidók megmentéséért. A *Basler Nachrichten* július 11-én írt a magyarországi zsidók sorsáról. Július 31-én a *Der Bund* és a *Neue Zürcher Zeitung* is foglalkozott Horthynak a zsidókérdésben tett javaslataival, majd az utóbbi pár nap múlva visszatért rá.

A *Gazette de Lausanne* július 21-én Joel Brand küldetéséről is beszámolt. „Autour des massacres juifs en Hongrie” (A magyarországi zsidók lemészárlásáról) címmel tudósítója Ankarából jelentette: „A hír, miszerint egy magyar küldöttség érkezett a török fővárosba, amely a Gestapóval egyetértésben a brit nagykövetségnek ajánlatokat tett a zsidókérdés megoldásával kapcsolatban, erős szenzációt keltett az ankarai diplomaták körében. Bizonyos információk szerint a [magyar] kormány készen állna engedélyt adni izraeliták kiutazására azzal a feltétellel, hogy ellenszolgáltatásként gyógyszerekhez és járművekhez jusson. A kormány garantálná, hogy ezek a járművek soha nem kerülnének felhasználásra a nyugati fronton. A hiedelem szerint újabb próbálkozásnak lennének tanúi arra vonatkozólag, hogy az Egyesült Nemzetek soraiban széthúzást gerjessenek, amely szándék eleve kudarcra van ítélve.” Az alaposan tájékozott újságíró Imrédy Béla Pécssett elhangzott beszédére is emlékeztet, amelyben a miniszter kategorikusan kijelentette, hogy a magyar hatóságok kezén nem szárad zsidó vér. „A Sztójay-kabinet legfontosabb tagjának ezen kijelentését úgy értékelik, mint annak a ténynek hivatalos beismerését, hogy a megszálló hatóságok felelősséggel tartoznak a magyar zsidók ellen elkövetett erőszakos cselekményekért. Ami a Budapesten élő magyar zsidókat illeti, a főváros polgármestere által közzétett statisztikai adatokból kitűnik, hogy jelenleg 196 241 zsidót zsúfoltak össze 2639 épület 47 978 lakószobájában, s ezekből gettót ala-

kítottak ki.”²³ Utóbbi nem teljesen igaz, a zsidók számára sár-
ga csillaggal megjelölt épületek a városban szétszórtan voltak,
nem képeztek hagyományos értelemben felfogott, elkerített vá-
rosrészt.

A *Courrier de Genève* július 12-én közölte Henri Schubiger „Racisme déchané” (Elszabadult fajgyűlölet) című publicisztikáját. Schubiger a bevezetőben elismerte: „A Reich összes szövetségese között Finnország és Magyarország hosszú ideig elég nagy függetlenséget mutatott a politika terén.” Helsinki soha hallani sem akart a fajgyűlölő törvényekről, a magyar vezetők megszavaztatták ugyan a budapesti parlamenttel a zsidók tevékenységének korlátozására vonatkozó rendeleteket, ám gyakorlatilag a rasszista törvények nem kerültek igazán alkalmazásra. Ez a mértékletesség megszűnt. Látható, milyen erkölcsi lezülléssel és milyen kegyetlenséggel kell számolnia egy országnak, amely saját jószántából vagy annak ellenére frigyre kel a fajgyűlölő önkényuralommal. A legszomorúbb az egészben nem az, hogy a megszálló méltánytalan intézkedéseket hoz, hanem hogy talál minisztereket és funkcionáriusokat a megszállt országban, akik azoknak alkalmazását lehetővé teszik, és sajtót, amely mindezt jóváhagyja. Látunk magyar személyiségeket dörögni 'becstelen keresztények' ellen, akik segítik a magyar zsidókat... Ezeket a 'becstelen keresztényeket' az idegen megszálló lakójai bíróság elé hurcolják, hogy bűnös szánalmukért meglakoljanak. Mi ellenkezőleg gondoljuk: ezek az ügynevezett bűnösök mentik meg a kereszténység s a hazájuk becsületét.”²⁴

Augusztusban folytatódott a kampány. A *Journal de Genève* és a *Neue Zürcher Zeitung* 18-án angol-amerikai nyilatkozatot közölt a magyarországi zsidók helyzetéről, 22-én a *Basler Nachrichten* a magyarországi (közéleti) atmoszférát elemezte, 23-án a *Die Tat* „Schaltenbilder aus Ungarn” (Árnyképek Magyarországról) címmel írt információiról, 10-én a *Basler*

²³ Autour des massacres juifs en Hongrie. *Gazette de Lausanne*, 1944. július 21.

²⁴ Henri Schubiger: Racisme déchané. *Le Courrier*, 1944. július 12.

Tagwacht a magyarországi antiszemitizmus történetét idézte fel.²⁵

Szeptemberre Svájcban enyhült a háborús feszültség, az el-sötétítést is megszüntették. Magyarországon is átmeneti viszszafoogottságot hozott a Lakatos-kormány működése. A berni városi színházban *Az ember tragédiája* ment, folytatták az egyetemi diákcsera-akciót. A *Volksrecht* című baloldali lap önálló mellékletben ábrázolta a magyarországi szociális és kulturális viszonyokat, benne a progresszív törekvéseket (falukutatás, szociofotó). József Attilát mint a legnagyobb magyar lírikust fényképpel mutatta be, közölte Ady *Ének aratás előtt* című versét, és három strófát a *Magyar jakobinus dala* című költeményéből. A lap elemzést is írt a magyar kormányzat politikájáról, nem éppen hízelgőt.²⁶

Még júliusban Svájc átvette El Salvador magyarországi képviseletét. A kicsi (21 000 km² területű) és távoli ország kevés üggyel terhelte meg Lutz hivatalát, leszámítva sok száz zsidónak az állampolgársági ügyét. El Salvador ugyanis, Genfi főkonzulátusa – közelebbről Jose Castellanos ezredes és elsősorban barátja, a diplomáciai képviselet főtitkárává általa kinevezett Mantello, eredetileg Mandel György – révén francia és magyar zsidóknak honossági igazolásokat adott. Ezeket a világ minden táján élő rokonok vagy a Svájcban tartózkodó hozzátartozók kérték, rendelték meg. A fényképes iratokat Genfben állították ki, és a svájci követség útján juttatták el a budapesti zsidóknak.²⁷

A svájci képviselet zavaraira utal, hogy Hans Steiner július 11-én feljelentést tett a külügyminisztériumban az ismeretlen eredetű honossági bizonyítványok árusítása miatt, amelyek „állítólag” Svájcra át érkeztek Magyarországra.²⁸ Pedig már július 4. óta folyamatban volt a tárgyalás, és alig tíz nap múlva a külügyminiszterek meg is egyeztek a képviseletről. Többek

²⁵ Sallai Ferenc iratai. MNL OL K-84. 222. csomó. 29/2 tétel.

²⁶ *Volksrecht*, 1944. szeptember 21. 22.

²⁷ SALAMON Mihály: „Keresztény” voltam Európában. *Pesti riportregény a nyilas időkből*. Népkönyv kiadása, Tel Aviv, é. n.

²⁸ MNL OL K-70. 1944-III-8. 306.

között ennek bizonyítéka a táviratváltásuk, illetve Lutz német nyelvű levele. Lutz ebben többek között azt közölte Mantellóval, hogy a genfiakkal a kapcsolatot a továbbiakban Carl Hofer („civilben” Jaeger követ távoli rokona) fogja tartani. S valóban: következő hónapokban számos táviratváltás történt, amelyek néhány dokumentumát levéltárakban, illetve a washingtoni Holokauszt Múzeumban őrzik. A budapesti Szabadság tér 12.-ből küldött telegramok személyes adatokat tartalmaznak, amelyek alapján az iratokat a magyar fővárosba küldték. Az eredeti példányok egy részét Genfben Jeandin közjegyző irodájában letétbe helyezték, és Budapestre sok hivatalos pecséttel és aláírással ellátott másolatot küldtek. A furcsa eljárást egyrészt az a megfontolás vezérelte, hogy ha bármilyen baj történne a papírokkal, lehessen új másolatot készíteni, másrészt – később így magyarázták – a németek az átlagosnál jobban tisztelték a sok pecséttel ellátott, sok hivatalos helyet megjárt okmányokat.²⁹

Ennek az akciónak révén kapott salvadori állampolgárságot Déry Tibor és édesanyja is. Az okmányt Carl Lutz írta alá, kelte 1944. április 25. Azt igazolja, hogy – iktatószáma alapján – Déry 1942 óta salvadori illetőségű, tehát rá nem vonatkozik a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről szóló 1600/1944 ME rendelet (1944. április 14.). A Lutz által kibocsátott irat a rendelet 4. bekezdésének 14. pontjára hivatkozik, amely szerint nem számít zsidónak az a Magyarországon tartózkodó külhonos, akinek külföldi állampolgárságát a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) által illetékesnek elismert külképviselet igazolja.³⁰

A későbbi igazolásokkal azonban az a gond támadt, hogy a mindaddig magyar állampolgárként nyilvántartott személy, aki visszamenőleges hatályú (1941-től vagy 1942-től érvényesnek nyilvánított) állampolgársági igazolványt kapott, korábban, noha Magyarországon tartózkodott, nem regisztráltatta magát külföldiként. Erre a várható kellemetlenségre Jaeger követ jú-

²⁹ Enrico Mantello személyes közlése. Genf, 2009. december.

³⁰ Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteménye.

lius 10-i levelében utal.³¹ Ez két feltételezésre ad okot: az egyik az, hogy az érdekképviselési megállapodást jóval megelőzően Lutz hivatalában már foglalkoztak salvadori iratokkal, vagy a később keletkezett iratot korábbi dátummal látták el. Ma már nincs módunk eldönteni, hogy melyik feltételezés igaz.

A Svájcból érkező salvadori papírok végállomása a Vadász utcában, az Üvegházban volt. Salamon Mihály, a házban működő cionista sejték, egységek elismert vezetője, későbbi könyvében így emlékezik: „Mantello ötlete volt az El Salvador-i állampolgárság gondolata. Az egyetlen hátránya a mi számunkra csak az volt, hogy [az iratok] nevekre kiállítva érkeztek hozzánk. Viszont hivatalos írás volt, valódi pecséttel és aláírással ellátva, amelyre később fénykép is került, s a magyarországi és a világ minden részéből jövő magyar zsidó hozzátartozók által megadott nevekre és címekre érkeztek nagy tömeggel. A védlevél-akció mellett jó néhány ezerre tehető azoknak a magyar zsidóknak a száma, akik ezeknek a segítségével menekültek meg. A San Salvador-i köztársaság ideiglenes székhelye nálunk a Vadász (utca)ban a nagyterem jobboldali, utolsó üvegfülkéjében volt. Dr. Geyer Albert volt a köztársaság legfőbb meghatalmazottja. A kicsi, de előkelő külföldi hatalomhoz illő méltósággal fogadta a kiértesített feleket (egyiket-másikat a szegény futárok az állandó címváltozások miatt hetekig nem tudták fellelni), és adta kezükbe boldogan a nagyméretű hivatalos írást.”³²

A svájci külügyminisztérium nehezen találhatott volna Lutznál alkalmasabb embert a Magyarországgal hadban álló államok és polgáraik budapesti képviselőjére. Három meghatározó hatalom (USA, Anglia, Németország) diplomatái körében sok ismerőse volt, és a korábbi munkáját mindenki nagyra becsülte. A szegény svájci család szülötte 18 évesen, 1913-ban ment Amerikába, ott élt húsz évet. Az egyik legjobbnak tartott washingtoni egyetemen szerzett jogi diplomát, és 1923-tól svájci követségi alkalmazottként ott szerezte meg a konzuli gyakor-

³¹ A levél eredetije a washingtoni USHMM gyűjteményében található 86426 számon.

³² Salamon Mihály: I. m. 161.

latot. Washingtonban egykori lakóházának falát a budapesti Carl Lutz Alapítvány emléktáblája díszíti.

Első hivatalvezetői megbízását 1935-ben, a palesztinai svájci konzulátusra kapta. Kissé megbántódva vette tudomásul, hogy az ígért londoni beosztás helyett ezzel kellett beérnie, de az új élmények rövidesen feledtették a sértődöttségét. Valójában a palesztinai munka sem volt független a londoni követségtől, hiszen a mandátum ügyei az angol fővárosban székelő gyarmatügyi minisztériumhoz tartoztak.

Kitérés a mandátum értelmezésére. Az első világháborúban a központi hatalmakkal szövetséges Törökország fennhatósága alatti területeken több új állam alakult. A győztesek a megszállt Palesztinát nem akarták Törökországnak adni, de önálló állammá se szándékoztak alakítani, ezért a Népszövetség fennhatósága alá helyezték. A nemzetközi szervezet azonban csak a tanácskozások és a megállapodások fóruma volt, a kormányzáshoz szükséges eszközökkel nem rendelkezett. Mivel a területet az angolok foglalták el, és a háború után is ott maradtak, a nemzetközi közösség rájuk bízta az igazgatást, ők pedig a felkérésre „vállalták” ezt a terhet. Uralmukat tehát nemzetközi megállapodás szentesítette, formailag nem hódítók és nem gyarmattartók voltak, hanem a terület igazgatására és védelmére kaptak mandátumot, felhatalmazást.

Carl Lutz 1935. január 24-én, Bernben házasságot kötött a szintén svájci illetőségű Gertrud Fankhauserrel, és együtt költöztek Jaffába. A fiatalasszony 1911. március 7-én született egy sajtókészítő gazda családjában. 1930-ban az Egyesült Államokban telepedett le, és miután egy évig egy texasi farmon élt, St. Louisba költözött, és a svájci konzulátuson lett titkárnő. Ott ismerkedett meg a nála 16 évvel idősebb jövődöbelijével. A következő évtized, életük közös szakasza, mindkettőjüknek a legnagyobb feladatokat, megpróbáltatásokat és eredményeket hozta. Lutz a palesztinai munka során vált az idegen érdekek képviselőjének szakértőjévé, Gertrud pedig a kiszolgáltatott emberek, az internált, másokra utalt (ott éppen) német zsidó családok gyámolítójává.

A palesztinai éveknek sokféle haszna, következménye volt a Lutz házaspár számára. A mélyen vallásos Lutznak lelkiileg legfontosabb az ősi szent helyek felkeresése volt, a személyes zarándoklat. Utazásain társadalmilag, ha úgy tetszik, politikailag, alapos ismereteket szerzett a palesztinai életről is. 1936 áprilisában tört ki az addigi legnagyobb, a háború utáni harmadik arab felkelés, és két évig tartott. Lutzék akaratlan tanúi lettek ártatlan emberek – zsidók – ájultra verésének, meggyilkolásának. A lincshangulatot tapasztalva néha maguk sem mertek kimenni az utcára, és mindinkább zavarta őket, hogy az angolok magukra hagyták a telepeseket. Fokozatosan alakult ki rokonszenvük a helyi zsidóság iránt, ahogyan lassan felismerték az európai fejlemények hatását.

1939 nyarán Lutz már azt írta a Bernbe küldött jelentésében: „Míg 1931-ig a bevándorlás fő motívumai vallási és ideológiai természetűek voltak, úgy ez a tény a németországi nemzetiszocializmus előretörésével és az azt követő politikai fordulattal egyszeriben megváltozott. Amitől Közép-Európa zsidó lakossága évek óta félt, egyik napról a másikra valósággá vált. Százezreket állítottak a döntés elé, hogy elhagyják-e azt az államot, amelyben élnek, és menedéket keresnek maguknak mássutt. Jóllehet Palesztina még mindig nem vonzotta a szélesebb zsidó népeiséget, a németországi faji törvények bevezetése után mégis a tömeges zsidó kivándorlás legfontosabb befogadó országává vált.”³³ A cionisták európai városokban (Svájcban is) 200–300 fős csoportokat szerveztek, s a Dunán vitték őket a Fekete-tengerig. Onnan csak embertelen körülmények között, alkalmatlan hajókkal juthattak el Palesztina lakatlan partszakaszáig, ahonnan meg a brit katonaság próbálta elzavarni a menekülteket.

Németország a háború kezdetéig egy főkonzulátust és két konzulátust tartott fenn Palesztinában. Berlin 1939. szeptember első hetében, miután megtámadta Lengyelországot, felkérte Svájcot palesztinai érdekeinek képviselőjére. A feladat ellátása Lutzra várt. A Palesztinában élő, illetve ott rekedt 2500 német

³³ Die illegale Einwanderung nach Palästina. 1939. július 31. Svájci Szövetségi Levéltár. Bern. E 2300. Jaffa. 26.

állampolgár a kilenc internálótábor valamelyikébe került, hozzávetőleg 25 millió font értékű vagyonukról (üzletekről, bankokról, földekről) is Lutznak kellett gondoskodnia. Rá maradt a mintegy 70 000, német útlevéllel rendelkező zsidó számtalan egyéni ügye. A nácik elől Palesztinába menekült zsidók, noha a Harmadik Birodalom megfosztotta őket állampolgárságuktól, az angol hatóságok számára egyelőre csak németek maradtak, és erősen korlátozták az életfeltételeiket.

Lutznak kellett megszerveznie a német diplomaták és családtagjaik elutazását, és ellátni a napi teendőket. Sikerült. Elismerésül a berni külügyminisztériumtól alkonzuli címet kapott.

Carl és Gertrud Lutz Budapestre érkezik

A Lutz házaspár 1942. január 2-án érkezett a magyar fővárosba. A brit követség Várhegyen található, csodálatos panorámát nyújtó épületébe költöztek be. Lutz irodája a Belvárosban, a Szabadság téren, az amerikai követség épületében működött, nem túl messze a svájci követség Stefánia úti palotájától. Lutz szabad idejében járta a várost, fényképezte a havas szobrokat, az irodája kapujából a Parlamentet, tavasszal a Japán kávéház teraszán ülő, beszélgető embereket.

A követ, Maximilian Jaeger volt Lutz egyetlen budapesti felleltese.³⁴ A tapasztalt diplomata kitűnően ismerte a helyi viszonyokat, a politikusokat és a vezető tisztviselőket. Lutz, aki a budapesti kiküldetés előtt még Berlinben is kapott feladatot (Jugoszlávia megtámadása után neki kellett felszámolnia az ottani követséget), friss kapcsolatokkal és információkkal érkezett. Minden héten megtárgyalták a folyamatban lévő ügyeket, de Lutz önálló osztályvezetőként, saját elképzelései alapján – természetesen a berni külügyminisztérium érdek-képviselői osztályának szakmai irányelvei és eseti utasításai szerint – végzhette a munkáját.

³⁴ Maximilian Jaeger (1915–1999) Svájc követe Budapesten 1936–1944 között.

Az alkonzul kialakított egy egységes ügykezelési és nyilvántartási rendszert, és a huszonzét szobás Szabadság téri irodaházba vonta össze az érdek-képviselési ügyintézés javát. (Az első hónapban még ott dolgoztak az amerikai tisztviselők, s noha ők január 24-én elutaztak Magyarországról, az ügyintézés folyamatossága nem szűnt meg. Ez a rövid idő is elég volt ahhoz, hogy az új munkatársak megismerhessék és átvehessék a feladatokat. Lutz közben új munkatársakat szerződtetett, részben az addigi követségi alkalmazottak közül.) A hivatalnokok száma 1944-re meghaladta a százat. Pontos adatot nem lehet tudni, hiszen sokan önkéntesként vállalták a munkát, legfeljebb védelmet kértek (és kaptak) a követségtől.

A majdani embermentő akció szempontjából legfontosabb feladat hamar elérte a hivatalt. 1942. március 28-án a brit külügyminisztérium arra kérte Svájcot, hogy az érdekképviselőt keretében azonosítsa Bukarestben hetven, Budapesten kétszáz árva zsidó gyereket, akiknek Palesztinába bevándorlási engedélyt adtak. A magyar, illetve a Lengyelországból és Szlovákiából illegálisan menekített gyerekek nevét a cionista szervezetek küldték el Palesztinába. Ott kiállították számukra a certifikátokat (így nevezték akkoriban a vízumokat). A beutazási engedélyek a Zsidó Ügynökség isztambuli irodáján keresztül el is jutottak Budapestre a Palesztina Hivatalhoz. Ezt az intézményt valamennyi cionista párt, szervezet, mozgalom közös bizottsága felügyelte. A kivándorlásra jelentkezők kérelmeit a bizottságba delegált tagok bírálták el, az adminisztratív háttérrel pedig a Krausz Miklós titkár által vezetett apparátus adta. A hivatal kezelte az okmányokat, küldte a fényképeket és adatlapokat Palesztinába, tartotta a kapcsolatot a magyar útlevelel kiadását végző belügyi hatóságokkal.

A britek elvárták, hogy valóban csak azok utazzanak Palesztinába, akiknek a nevére szól az engedély. Ezért a gyerekmentőknek készíteniük kellett egy pontos névsort, s elküldeni Londonba, a gyarmatügyi minisztériumba. A lista onnan a brit külügyminisztériumon és Svájc londoni követségén keresztül jutott Bernbe, a svájci külügyminisztérium idegenérdek-képviselési osztályára, amely továbbította a magyar fővá-

rosban működő követségére, Lutz alkonzul kezébe. A Palesztina Hivatal segített az azonosításban. Ezek után Lutz (hivatala) megszerezte a magyar kiutazási és a román, illetve bolgár és török átutazó vízumokat. Az utazást azután a Nemzetközi Vöröskereszt közreműködésével a cionisták szervezték meg. A kivándorláshoz, közelebb-ről az utazáshoz az anyagi feltételeket néhány tehetős magyar mellett elsősorban a külföldi zsidó segítség-szervezetek, mindenekelőtt az amerikai Joint biztosította.

Az első kétszáz gyerek elhagyta Magyarországot, és biztonságban megérkezett Palesztinába. A siker Krausz Miklóst arra készítette, hogy a hivatalos eljárás imént vázolt körülményes folyamatát kikerülje, megelőzze, és ezzel gyorsítsa a kivándorlást. Megkereste Lutz alkonzult, és átadott egy újabb listát, most 181 szlovákiai zsidó gyerek nevével. Lutz a lista másolatát jóváhagyásra elküldte Bernbe. Aztán készültek az újabb névsorok. Az alkonzul 1943 végéig 21 lista alapján 8343 kérvénnyel foglalkozott. A németek bevonulásáig, 1944. március 19-ig az esetek száma jóval 10 000 fölé emelkedett. Ennyien azonban nem jutottak el Palesztinába: izraeli adat szerint a világháború kitörésétől 1943. július 3-ig 1739-en érkeztek oda Magyarországról. A rendelkezésre álló hazai közlemények szerint 1939 és 1945 között 4400 magyar zsidó telepedett le Palesztinában.³⁵

³⁵ Stark Tamás összesítése szerint a magyar statisztikai évkönyvek az 1930–1941 közötti időszakban 5870 zsidó vallású kivándorlót tartanak számon, de a valóságban sokkal többen hagyták el az országot. Hogy közülük mennyien indultak, s végül hányan jutottak el Palesztinába, azt nem lehet

Az út csak Románián keresztül vezethetett, mivel az összes többi határszakasz átlépéséhez német engedély, átutazási vízum kellett volna, s ilyenre nem lehetett számítani. A román hatóság, noha fenyegető rendeleteket hozott, 1942 őszétől viszonylag elnéző volt a zsidókkal. A hivatalos papírokkal induló kivándorlókhoz csatlakozhattak például hamis iratokkal menekülő fiatalok, akiket a *tijul* (kirándulás) fedőnéven a cionista ifjúsági mozgalmak szöktettek át Aradnál a határon. A hivatalos magyar csoportokat Bulgáriában gyakran feltartóztatták, kiemelték és indoklás nélkül visszaküldtek embereket. A török határon a Gestapo több ellenőrzési pontot állított fel. Ha a menekülők eljutottak a tengerig, újabb akadály következett: a brit hatóság a palesztinai partot nagy nehezen megközelítő menekültszállító hajókat 1943 közepéig nem engedte kikötni. A Haifa kikötőjénél felrobbantott Pátria 1771 utasa közül 250 a tengerbe veszett. Elsüllyedt a menekülteket szállító Salvador, Struma és a Darien hajó is.³⁶

Carl Lutz a kivándorlás előkészítése és lebonyolítása során megismerkedett több zsidó – hitközségi és cionista – vezetővel. A rendszeressé váló találkozások során átláthatta a palesztinai szolgálata alatt megismert emigráció nyilvános és illegális módszereinek szövevényét, s meggyőződhetett a közreműködők eszmei elkötelezettségéről. Nem sok idő múlva bátorságukról és találékonyságukról is.

tudni. A második világháború kitörését követően 1943. július 3-ig 1739-en érkeztek Magyarországról Palesztinába. 1944. június 19-én a külügyminisztérium 10. (politikai) osztályának feljegyzésében az olvasható, hogy 1939 szeptember 10-én 3500 zsidó utazott ki Palesztinába. Az ankarai magyar követség 1947-es beszámolója a vészidőszak időszakában érkezett 10 000–12 000 menekültől tud.

³⁶ A Struma pl. 1941. december 12-én hagyta el Constanta kikötőjét kb. 800 utassal. A török hatóságok a hajót a Fekete-tenger nyílt vizeire vontatták. Habár a motort Isztambulban hetekig javították, a beindítás a tengeren nem sikerült. A következő napon, 1942. február 24-én a -213 nevű szovjet tengeralattjáró torpedója telibe találta és elsüllyesztette. Az utasok közül csak egy 19 éves utas élte túl a történetet.

Fordulat a német megszállással

Mivel a német megszállás után kinevezett Sztójay-kormány lehetetlenné tette a Palesztina Hivatal további működését, és Krausz Miklóst behívták munkaszolgálatra, a svájci diploma-ta átadott neki egy szobát a Szabadság téri irodaházban, ahová feleségével együtt beköltözhetett. Lutz a főnökeinek azzal magyarázta a dolgot, hogy Krausz, mint a palesztinai Zsidó Ügynökség alkalmazottja, brit diplomáciai beosztásban van. Ami persze legjobb indulattal is erős túlzás volt, ám Lutz bízott abban, hogy mire információját a hivatalos csatornákon ellenőrzik, legalább időt nyer.

Krausz az Erzsébet körútról a Palesztina Hivatal irattárát is vitte magával a Szabadság térre, elsősorban a nála lévő certifikátokat. A Szabadság téren hamarosan megjelent Krausz néhány munkatársa, ott tárgyaltak a cionista vezetők. Április második felében Lutz újabb kivándorlócsoport távozásának engedélyezését kérte. A magyarok a németek hozzájárulásához kötötték az engedélyt. A németek meg hallani se akartak róla, a kiutazás lehetetlenné vált. Adolf Hezinger különleges SD-megbízott a magyar külügyminisztériumban szóba is hozta, hogy a svájci követség (feltehetően Lutz) érdeklődött náluk a kivándorlás lehetőségéről, de „a németek előtt ez az akció, amely az arab lakosság Palesztina elzsidósodásához vezet, semmiképpen sem kívánatos”. Arra kérte magyar tárgyalópartnerét, hogy kezeljék az ügyet „dilatatorikusan” (azaz: késleltessék, ne adjanak választ).³⁷ Az időhúzás „sikeres” volt, a vidéki zsidóság deportálását semmi nem akasztotta meg.

A cionista fiatalok a vidéki gettókból igyekeztek néhány társukat kimenekíteni, felvinni a fővárosba. A zsidók, különösen a szomszéd országokból érkezettek megmenekülésére az egyetlen lehetőség a továbbshökés vagy a rejtözködés maradt. A *halucok* (*haluc*: pionír, úttörő, kezdeményező) elkezdtek a rejtékhelyek (bunkerek) kialakítását, és a Romániába shöktetést. A gettók felállítása és a deportálás megkezdése olyan válságos helyzetet

³⁷ Külügyminisztérium napi jelentése 1944. április 29. MNL OL K-70. 1944. III-8.

teremtett, hogy jó néhányan megpróbálták Szlovákiába (vissza) szökni, ahol időközben leállították a zsidók deportálását. Mivel a szökés nem lehetett tömeges, a bunkerek nem sokat segítettek. Megkezdődött hát a hamis, az „árja” (keresztény) személyazonosságot tanúsító okmányok beszerzése, illetve készítése.³⁸ Ez utóbbiban a külföldről érkezett aktivistáknak volt némi tapasztalatuk. A korabeli újságok cikkeiben okmányhamisítók leleplezéséről, elfogásáról is lehet olvasni. A megnevezettek között keresztények, papok és egyéb egyházi személyek is vannak.³⁹

Egy másik menekítési lehetőségnek a külföldi oltalom, illetőség vagy állampolgárság igazolása ígérkezett. Ehhez egyes diplomaták segítséget kínáltak. Sajnos, csak a fővárosban maradt lehetőségük rá, hiszen a vidéki zsidókat oly szervezeten és anynyira rövid idő alatt deportálták, hogy a diplomaták fellépésére nem kerülhetett sor. 1944 nyarára Budapesten megjelentek a Nemzetközi Vöröskereszt védőiratai.

A Svéd Vöröskereszt nevében Valdemar Langlet, a pesti egyetem nyelvi lektora és felesége, Nina bocsátott ki védleveleket, s tette menedékké a lakását. Raoul Wallenberg és munkatársai, akikről gazdag irodalom született, az év második felében sokak életét megvédték az általuk gyártott iratokkal. A legmegbízhatóbb papír talán a Vatikán oltalomlevele volt. El Salvador útlevele, mint említettem, névleges állampolgárságot adott. A következő hónapokban 700 portugál védőokmányt osztottak ki. Spanyolország felajánlotta, hogy 500 zsidó gyereket befogad Tangerbe, budapesti követsége ezek menedéke volt.

Egy diplomata visszaemlékezése szerint a török követség is adott ki menleveleket. Itt további kutatásokra van szükség, mert egyelőre ilyen iratok nem kerültek elő. Pillanatnyilag annyit tudunk, hogy Sztójay a június 24-i minisztertanácson közölte: „a törökök is hajlandók pár száz zsidót kiszállítani Palesztinába”. Ugyanazon az ülésen Jungerth-Arnóthy Mihály, a külügyminiszter állandó helyettese elmondta, hogy a buda-

³⁸ *Tépd le a sárga csillagot*. Szerk.: Benedek István Gábor és Vámos György. Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1990. Móse Alpan, David Gur interjú.

³⁹ Lásd: Újabb nagyszabású keresztlevélhamisítási ügyet lepleztek le. *Függetlenség*, 1944. november 5.

pesti török követnek „egy nagy szállítmány számára joga van átutazási vízumot adni”.⁴⁰

1944 nyarán a sokféle irat hasznosnak bizonyult, segített kijátszani a korlátozásokat. A hatósági emberek megismerték, megszokták a védőpapírokat. Ezeknek az okmányoknak az igazi jelentősége ősszel, a nyilas hatalomátvétel után mutatkozott meg. Addig is letartóztatás, elzárás, deportálás fenyegette a Budapesten elfogott zsidókat, de október 15. után a megkínzás vagy a kivégzés közvetlen veszélye jelent meg a fővárosi utcákon.

A leghasznosabbnak valamennyi irat közül a palesztinai beutazási engedély bizonyult. Ezáltal a mentőakciók jelentős hányada valamilyen módon Svájchoz, közelebről Lutz és a cionisták együttműködéséhez fűződött. Mint ismeretes, Kasztner Rezső tárgyalást kezdeményezett Eichmannal.⁴¹ Az alkudozás lényege az volt, hogy anyagiak ellenében az SS engedjen el zsidókat. A megbeszélés kiindulásaként Kasztner 600 palesztinai certifikátra hivatkozott.

A palesztinai kivándorlás fikciójára épített akció, illetve annak áttételes hatása érte el a legtöbb embert. A certifikát, illetve a csoportos útlevel összeállításának igénye nyomán szerveződött újra a (kibővített) Palesztina Hivatal, kaptak oltalmat a Vadász utcai Üvegházba zsúfolódott ezrek, a nemzetközi gettónak is elnevezett, és külföldi államok követségeinek részleges fennhatósága alatt diplomáciai kivételezettséget elnyert védett házakban túlélő tízezrek.

Mielőtt a részletekről szó esne, röviden felidézzük a körülményeket. 1944. június 4-én az amerikaiak bevonultak Rómába, két nappal később a szövetségesek partra szálltak Normandiában. A keleti fronton június 10-én nagy szovjet offenzíva indult a Baltikumban és Finnországban, a Vörös Hadsereg közeledett a Kárpátokhoz. Egyre nyilvánvalóbb lett a szövetséges hatalmak erőfölénye. A kormányülésen a külügyminiszter állandó helyettese (formailag a miniszterelnök tartotta meg

⁴⁰ Az 1944. június 24-iki minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. MNL OL K-27. (1944. 06. 24) 2R/8.

⁴¹ Részletesen lásd pl. Anna Porter: *Kasztner vonata*. Mérték Kiadó, 2007.

ezt a tárcát) megengedte magának a „bárhogy is végződik a háború” szófordulatot, ami az adott szituációban a vereség lehetőségét jelentette. Az amerikai elnök, a pápa, a svéd király üzent Horthynak, a brit külügyminiszter pedig a parlamentben erősítette meg a szövetséges hatalmak vezetőinek a sajtóból már ismert elhatározását, hogy a háború után mindazokat a tisztségviselőket személy szerint is felelősségre vonják, akik háborús bűnök elkövetésében, a zsidók üldözésében részesek. A magyar fővárosban élő zsidók mindezek együttes hatásaként tapasztalhattak újabb – kedvező, de lassú – fordulatot a sorsuk alakulásában.

Tartalmatlan engedély kivándorlásra

A belátás vezette a magyar kormányt oda, hogy június 24-én sorompót nyitott a svájci, vatikáni, svéd, spanyol humanitárius kérelmek előtt. Lutz korábban már elmondta magyar kormánytisztviselőknek, hogy benyomása szerint egy ilyen gesztus jó hatással lehetne Budapest szempontjából, lakónegyedeit megkímélnék a bombázásoknál. Részben erre adott válasz volt a jegyzőkönyv határozati része, amelyben az áll, hogy a jótékonyági akciókkal szemben „a minisztertanács pozitív álláspontot foglal el, s ezen kivándorlási akciókat pártolja addig, amíg az ellenség a magyar néppel szemben is humánus magatartást tanúsít”.⁴² Értsd: ne bombázzanak minket!

A minisztertanács határozata azt is tartalmazza, hogy a kivándorlási engedély csak a németek hozzájárulása esetén érvényes. Ezzel kapcsolatban Imrédy figyelemre méltó megjegyzést tett. Idézzük a június 28-i jegyzőkönyvből: „A svéd és svájci akciókra adandó válaszunkban fontos az, hogy legalább egy szuverén állam látszatát keltsük. A németeket nem lehet előtérbe tolni, és magunk nem mondhatjuk azt, hogy nem adhatunk még választ, mert akkor a semleges államok képviselői azt mondhatják, hogy e kérdés elintézésénél nem vagyunk egy szuverén állam önállóságának a birtokában. A zsidókérdés ki-

⁴² MNL OL K-27. 1944. június 24. jkv.

elégítő megoldása folytán fogjuk tehát csak visszanyerni e kérdésben is szuverenitásunkat. A szuverenitás kérdése a döntő. Tegyük lehetővé, hogy a semleges államok ne kételkedjenek szuverenitásunkban, viszont rá kell mutatni a németeknél is arra, hogy maguknak a németeknek is érdeke az, hogy ne mondják a semleges államok azt, hogy mi nem vagyunk szuverének. A két szempontot tehát össze kell egyeztetni.⁴³

1944. január 22-én, Rooseveltnél 9417. számú elnöki utasítására, létrehozták a *War Refugee Boardot* (Háborús Menekültügyi Bizottságot). Az utasítás szerint a bizottság a külügyi, a pénzügyi és a védelmi tárca közreműködésével tegyen meg „mindent, ami erejéből telik, az ellenség elnyomása alatt halálos veszélyben lévő áldozatok megmentésére, és megadja mindazt a segítséget és támogatást az áldozatoknak, ami csak összeegyeztethető a háború sikeres megvívásával”.⁴⁴

Az amerikaiak a Nemzetközi Vöröskereszt útján kívántak volna csomagokat küldeni gettóba zárt családoknak, külföldi – angol, amerikai – internáltaknak, politikai foglyoknak. Ellentételként felajánlották, hogy Magyarország dollárban számon tartott adósságát pengőben is törlesztheti. Felajánlották továbbá, hogy tíz éven aluli zsidó gyerekeket segítenek Palesztinába juttatni.

A minisztertanács ülése után, a miniszterelnök szobájában, Jungerth-Arnóthy azonnal tájékoztatta minderről a svájci és a svéd követet. A külügyminisztérium június 26-án Sztójay nevében számjeltáviratot küldött a magyar képviselteknek a semleges és barátinak tekintett fővárosokba, és utasította őket, hogy tagadják le a zsidók deportálását. Közölgék, hogy a zsidókat németországi munkára szállították ki, és mivel „a zsidók munkakészsége idegenben kisebb, ha családjuktól el vannak vágva, családtagjaik is velük küldettek”.⁴⁵

A minisztertanács ülését két nappal később Horthy elnökletével koronatanács követte. Erről a megbeszélésről nem maradt fenn jegyzőkönyv, csupán egy kommuniké-tervezet és

⁴³ Minisztertanács jegyzőkönyve. MNL OL K-27. (1944. 06. 28) 2R/3.

⁴⁴ [http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16540_2015.04.22.](http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16540_2015.04.22)

⁴⁵ MNL OL K-64. 1944-43. 1.

Jungerth-Arnóthy Mihály egy évvel későbbi feljegyzése.⁴⁶ A külügyminiszter állandó helyettese itt megismételte a kormányülésen előterjesztett külföldi kezdeményezéseket, és rövid vita után Horthy megerősítette a javaslatokat, továbbá megtoldotta azzal az utasítással, hogy a zsidók deportálását állítsák le. A döntés valószínűleg hosszabb ideig, hetekig érlelődött a kormányzó környezetében. Horthynak a budapesti zsidók iránti „engedékenysége” azt a célt szolgálta, hogy a szuverenitás látogatát keltve javítsa az ország ellehetetlenült nemzetközi helyzetét, csökkentse a politikai nyomást.⁴⁷

Július közepén sorozatos tárgyalások kezdődtek a külföldi államok által kezdeményezett kivándorlási akció gyakorlati előkészítése érdekében. Lutz a külügyminisztériumban 7000 „egységről” kezdett beszélni, amit úgy kell érteni, hogy a certifikátokat családfők kapják, akik viszik a négy-öt fő családjukat, tehát összesen 40000 kivándorlóról lehet szó. Veessenmayer és beosztottjai viszont következetesen 7000 személyről vettek tudomást. „...Kiderült, hogy a magyar miniszterelnök 1944. június 27-i feljegyzésében (1944. június 29-i 1826. sz. távirati értesítés) a svájci tervre vonatkozó, 7000 személyről szóló összeírásnál állítólag elírás történt. A svájci követség közlése szerint helyesen 7000 családról, összesen kb. 40000 személyről van szó, akik részére a bevándorlási certifikátok rendelkezésre állanak. A magyar külügyminisztériumot figyelmeztették arra, hogy a német döntés természetesen csak a feljegyzésben lerögzített 7000 személyre vonatkozott” – írta titkos táviratban Veessenmayer.⁴⁸

A svájci követ kérésére Sztójay július 21-én fogadta Jaegert és Lutzot, hogy a legfontosabb technikai jellegű kérdéseket tisztázzák. Lutz mindenekelőtt újabb megerősítést kért, hogy az addig összeállított 28 jegyzékben szereplő 10000–15000 személy kivándorolhat. Majd azt kérte, hogy addig is ne deportálják őket, maradhassanak a lakásaikban. Kezdeményezte

⁴⁶ Jungerth-Arnóthy Mihály feljegyzése. Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A budapesti német követség 2117. sz. távirata a birodalmi külügyminiszternek 1944. július 29. In: *Vádirat a náciizmus ellen.* 3. k. 277.

továbbá, hogy a kivándorlók közös útlevéllal, vonatszerelvényeken indulhassanak útra.⁴⁹

Ennek a kollektív útlevélnak a kiállításához kellett külön iroda, mert a Szabadság téri épületben a munkát gátolta volna a várható tömeg. A Vadász utca 29. számú épületet választották ki, a Weiss család síkfüveg-nagykereskedésének rendezett, tiszta és a zsidóellenes törvények miatt használaton kívüli irodahelyiségeit, nem mellesleg azért is, mert nagyon közel volt a Szabadság téri amerikai követség épülethez.

Weiss Arthur, a cégvezető – tapasztalt üzletember és a hitközség egyik előljárója – Krausz Miklós, Salamon Mihály, Geyer Albert cionista vezetőkkel beszélte meg a munkamenetet, s hamar elosztotta a rendelkezésre álló helyiségeket. Az ajtókra még akkurátus kis táblákat is felszerelt, amelyeken feltüntette a helyiség rendeltetését és az ott dolgozók nevét.⁵⁰ A hivatalnok többsége a Palesztina Hivatal korábbi munkatársa lett, a létszámot cionista aktivistákkal egészítették ki.

A kapu mellé a már említett, hosszú elnevezést (Svájci Követség. Idegen Érdekek Képviselete. Kivándorlási Osztály) tartalmazó pajzsos, keresztes címeres táblát szögezték ki. A már többször említett Üvegházban az iroda 1944. július 24-én nyílt meg. Diplomáciai védelmet kapott, területen kívüliséget élvezett, és szabadon működhetett benne a cionista intézmény. Ebben rejlett az életmentő akció eredményességének titka. Mert másként fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy az Üvegház a németek megszállta Budapesten, egy erőszakosan zsidóellenes kormány tudtával, svájci diplomáciai védettséget élvező cionista intézmény volt.

A kivándorlásra jelentkezőkről adatlapokat készítettek, ezekhez fényképet csatoltak, a referensek rangsorolást, listákat állítottak össze, amelyeket egy bizottságnak kellett jóváhagynia. A bizottságot az egyes cionista pártok, szervezetek vezetői alkották. „Arról nem volt szó, hogy bárkit elutasítsunk, de mert 15–20 vonatról folyt a tárgyalás, a jelentkezőket különféle szempontok szerint korábbi vagy későbbi transzportokba osz-

⁴⁹ MNL OL K-64. 1944-39-43. 155–159.

⁵⁰ Salamon Mihály: I. m. 97.

tottuk be – írta később Salamon Mihály az újraélelt Palesztina-bizottság, egyben az Üvegház egyik irányítója. – Az első két-három transzportba igyekeztünk beosztani elsősorban az ifjúságot, aztán a visszamaradt mozgalmi embereket, érdemes vallási vezetőket és utánuk a közembereket. Elsőbbséget élveztek természetesen azok, akiknek a nevére az utóbbi időkben valóban érkeztek certifikát-igazolások. A csoportba beosztottakat igyekeztünk haladéktalanul hivatalosan értesíteni, hogy az engedélyezett *alija*-lista valamelyikén helyet foglalnak, és hogy a kollektív svájci passzusba bevezettük őket.”⁵¹ Az első kollektív útlevel gyorsan el is készült.

A dosszié méretű, kemény fedelű kötetet már július 29-én átvitték a Szabadság térre, ahol első oldalára Lutz aláírása mellé elhelyezték a követség hatalmas, piros viaszpecsétjét is. A Magyar Királyi Belügyminisztérium tanácsosa a következő kézírásos iratot illesztette hozzá: „A budapesti svájci követség által 1944. július 29-én 1. szám alatt kiállított csoportos útlevelben 1-967 (egy-kilencszázhatvanhét) sorszámok alatt felsorolt személyeknek az ország területéről 1944. évi augusztus hó 25-ig való kiutazását engedélyezem. Budapest, 1944. július 31.”⁵² A szükséges kiegészítők, átutazási engedélyek természetesen hiányoztak, vonatot senki nem rendelt, fikció volt az egész.

A következő hetekben még három hasonló útlevel készült el. A Magyar Nemzeti Levéltár az útlevel második kötetét őrzi.⁵³ A belső lapok kötés felőli részén 968 a kezdő sorszám, mellette a név és a születés év szerepel. A lap külső szélére ragasztották a fényképeket. Általában nem szabályos útlevelképek vannak a kötetben. Van, akiről portré készült, de házaspárok, családok együttes fényképen is szerepelnek, esetenként gyerekekkel együtt. A fényképeken látszik, hogy nem útlevelhez készültek, de mégis fotólaboratóriumban kicsinyítették, többé-kevésbé egységesítették őket. Az, akinek adatai és fényképe bekerült valamelyik útlevelbe, kapott egy féloldalas, német nyelvű iratot,

⁵¹ Uo. 100. – *Alija*: kivándorlás Palesztinába.

⁵² Uo.

⁵³ MNL OL K-70. 368. csomó. 9. t.

amely igazolta, hogy a megnevezett (és családtagjai) szerepelnek a palesztinai kivándorlók hivatalos listáján.

A kivándorlási lehetőség híre azonnal elterjedt a városban. A Vadász utcában egész nap hosszú sorok álltak, sokan igyekeztek – a zsidók utcai tartózkodását korlátozó rendelkezések dacára – jelentkezni. A kaput, ahogyan egy követségi épület védelme megkívánja, az utcán rendőrök őrizték. A svájci követség azt is elérte, hogy névlegesen állományába vett „tisztviselői” felmentést kapjanak a sárga csillag viselésének kötelezettsége alól. A diplomáciai védettséget kihasználva az illegális tevékenységet folytató cionista ifjúsági mozgalmak a házat fedezéknek használták. Gyakorta itt szerveztek találkozókat, megbeszéléseket.

A csoportos útlevelekkel a következő hónapokban senki nem tudott kivándorolni. Az utazáshoz kellett volna pl. átutazó vízum, amit a német hatóságok nem adtak meg. Pontosabban: 1944 novemberében kiadtak egy 1945. január végéig érvényes átutazási vízumot, abban a tudatban, hogy azt természetesen semmire nem lehet használni, hiszen a front már megközelítette Budapestet. Románia felé az út augusztus 23. után lezárult. A magyar kormányzaton belül csendes birkózás folyt. A belügyminiszter (Bonczos Miklós augusztus 7-től) titokban ígéretet tett a fővárosi deportálás végrehajtására, ám közben Horthy leváltotta a fő szervezőket, a két államtitkárt. Majd menesztette az egész kormányt. Lakatos vezérezredes kormánya átmeneti nyugalmat hozott az Üvegházban is.

Annál nagyobb riadalommal járt Szálasi október 15-i hatalomátvétele. Az Üvegház napok alatt megtelt emberekkel, védettsége menedéket nyújtott. A tisztviselők és aktivisták bevették a családtagjaikat, jöttek a barátok, a rokonok és a – korabeli szóhasználattal – a prominens személyek. Dr. Láng Lajos, az Angol–Magyar Bank jogtanácsos-igazgatója, aki ott vette kézhez a felsőház ülésére szóló meghívóját.⁵⁴ Arról a felsőházi ülésről van szó, amely Szálasi „nemzetvezetői” címét szentesítette.

Október végére a házban mintegy 800 ember, közöttük számos gyerek tartózkodott. Decemberben már 2000-re főztek. Az

⁵⁴ Salamon Mihály: I. m. 92.

elképzelhetetlen zsúfoltságban csak a különféle cionista csoportok teremtettek némi áttekinthetőséget. Segítségükkel lehetett elosztani a szűk helyet, szétesztani az ételt, és ami majdnem ugyanolyan fontos volt: lelkiileg is jó állapotban tartani az embereket. Ennek érdekében előadásokat tartottak, vitákat rendeztek, oktatták a gyerekeket, sőt még kórus is működött.⁵⁵

A sárga csillaggal megjelölt „zsidó” házakat október 16-án lezárták, zárlatukat csak 21-én oldották fel.⁵⁶ Azon a szombaton Beregfy Károly honvédelmi miniszter a zsidó férfiakat 16 éves-től 60 évesig, valamint a 16–40 év közötti nőket felszólította, hogy jelentkezzenek munkaszolgálatra.⁵⁷ Kiderült, hogy a külföldi útlevelemmel rendelkezőket elengedik, a többieket nem. Erre a semleges államok diplomatái együttesen felkeresték Kemény külügyminisztert, és kérték, hogy a csoportos útleveleket, a véd- és menleveleket a kormány tartsa tiszteletben.⁵⁸

A határozott fellépés eredményes volt. A Szálasi-kormány, amely nagyon szerette volna, ha a semleges államok *de jure* elismerik, október végén közleményt adott ki, amelyben megerősítette, hogy betartja a korábbi ígéreteket, az igazoltatás során el kell ismerni a külföldi követségek által kiadott igazolványok érvényességét, és nem kell bevonulniuk semmiféle szolgálatra azoknak a zsidóknak, akik külföldi állampolgárok, illetve érvényes útlevelemmel rendelkeznek. „Ez az utóbbi kitétel volt az, ami nekünk kellett. Úgy éreztük, ez az a pont, ahonnan végre kimozdíthatjuk a sarkaiból a Szálasi-féle aljas világot. Innen

⁵⁵ A kórus vezetője Rottmann Emil volt, aki a felszabadulás után Ádám Emil néven tanított több középiskolában és a Rabbiképzőben, s vezényelte a Goldmark Kórust.

⁵⁶ 5481/27/Rfp. 1944. szám. Stencillel sokszorosított nyomtatvány. BFL VI-2-d-1944-IV. *Vádirat a náciizmus ellen*. Szerk: Karsai László. 73.

⁵⁷ Karsai Elek: „*fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*” 279. dok. és Karsai László: *Vádirat*. 33/a. (1944. október 21.) Beregfy Károly honvédelmi miniszter a zsidó férfiakat 16–60, a zsidó nőket 16–40 éves életkorukig honvédelmi munkaszolgálatra veszi igénybe. 33/b. (1944. október 22.) Forgács József Budapest rendőrfőparancsnokának utasítása a honvédelmi miniszter rendeletének végrehajtásáról.

⁵⁸ A kormány október végén közleményt adott ki, amelyben elismerte a külföldi iratok érvényességét, és erre felszólította a katonai és polgári jellegű szervezeteket is. (MNL OL K 63. 1944-43-12929.)

jutottunk el addig a gondolatig, amelyet az üvegházi stáb Lutz konzullal spekulált ki egy éjszaka: aki a svájci kollektív útlevelben szerepel, az érvényes útlevel birtokában lévő személynek tekintendő” – írta később Salamon Mihály.⁵⁹

Új okmányt kreáltak, amelyet a külügyminisztériumban is láttamoztattak. Ez volt a hírneves svájci védlevél, a *Schutzbrief*. (Sokak – helytelen – szóhasználatában ez az okmány szerepel *Schutzpass* néven, holott az a kifejezés egy másik okmány, a védőútlevel elnevezése. A két okmányt Lutz is határozottan megkülönböztette, és ezt közölte a magyar külügyminisztériummal is. Más kategóriában tartotta számon a külföldieket, illetve azokat a magyar állampolgárokat, akiknek kivándorlásához a magyar kormány előzetesen már hozzájárult.)

Október 27-én a külügyminisztérium közölte az érintett külképviseletekkel, hogy „svéd védőútleffel (4500), palesztin bevándorlási engedéllyel (7000), portugál ideiglenes útlevellel (698) ellátott zsidók, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt 100 zsidó alkalmazottja kivándorlásának céljából az illetékes külképviseletek rendelkezésre bocsáttatnak.”⁶⁰ Az emlékeztetőben a Vatikán védettjeiről nem esett szó. A külügyminisztérium sürgősséggel kérte a felsorolt személyek névsorát és az azonosításukhoz szükséges adatokat, továbbá közölte, hogy november 15-ig kötelesek elhagyni az országot. „A magyar kormány reméli, hogy az illető kormányok a fenti időpontig elismerik a magyar kormányt, és képviselőiknek megadják a lehetőséget működésének folytatására azzal, hogy segítséget nyújtanak a követség helységeinek birtokba vételére.” A feljegyzés a következő mondattal zárul: „1944. november 15. után a magyar kormány – legnagyobb sajnálatára – arra kényszerülne, hogy az összes Magyarországon levő zsidó származású személyeket egyenlő elbánásban részesítse.”⁶¹ A kormány tehát, akár elődje, zsidók életével és viszonylagos biztonságával zsarolta a semleges államokat.

⁵⁹ Salamon Mihály: I. m. 137.

⁶⁰ MNL OL K-63. 1944-43-12929.

⁶¹ Uo.

Most Lutz kezdett szorongani. Úgy érezhette, hogy ha a hatóság rájön a csalásra, akkor őt felszólíthatják az ország elhagyására, és nélküle esetleg összeomlik az egész akció. Volt, hogy kinyitatta a Szabadság téri épület kapuját, mert nyilasok zaklatták a várakozókat, és megengedte nekik, hogy ott töltsék az éjszakát.⁶² Más alkalommal, mert nem voltak hajlandók távozni, rendőri segídlettel távolította el a rejtőzködőket. Egyszer a Vadász utcában is volt egy hasonló eset. Lutz osztályának egyik hivatalnok akarta 150 főre – ennyi volt eredetileg a megengedett – mérsékelni a házban tartózkodók létszámát, állítólag Krausz kérésére. Másnap reggel a ház vezetősége megjelent Lutz irodájában, és kérésükre az alkonzul hatálytalanította az intézkedést.

Nagyobb gondot okozott Lutznak, hogy a cionista fiatalok elkezdtek nyakló nélkül hamisítani a védlevelet. Eredetileg a Budapest Nyomdában 20 000 példányt nyomtak – már az is a megbeszélte mennyiség közel háromszorosa volt. A *haluc* irathamisítók ezen felül – különböző nyomdáknak – több tízezer, egyesek szerint százezer példányt készítettek. Senki nem tudta, mennyit. Moshe Alpan (Pil), a *halucok* egyik vezetője erről később így beszélt: „Szembetalálkoztunk egy súlyos morális problémával. Rettenetesen nagy volt a lebukás kockázata. A nyilasok éppúgy kettétépték a svéd és a svájci követség igazi védlevelét, mint a mi hamisítványainkat. Azt is számításba vettük, hogy a hamis papírok veszélyeztetik az igazi iratok mentő erejét. De úgy döntöttünk, összességében mégis több ember menthető meg az igazi és a hamis papírokkal együtt, mint ha csak a valódiak lennének forgalomban.”⁶³

A hamis iratok a legnagyobb – és leghasznosabb – zavart akkor keltették, amikor Szálasi döntött a nemzetközi gettó megszervezéséről. A védleveles zsidókat az ún. védett házakba, együttes néven a nemzetközi gettóba költöztették. A budapesti rendőrfőkapitány novemberben három napra megtiltotta a zsidók utcai tartózkodását, kivéve azokat, akiknek külföldi védőlevelük volt. Nekik 10-én, pénteken estig kellett a Duna-

⁶² Groszmann Sándor szóbeli közlése. Genf, 2001. január.

⁶³ Moshe Alpan-interjú. Kézirat.

part–Szent István park–Pozsonyi út–Szent István körút határolta területen kijelölt házakba beköltözni. Elvileg annyi lakást kellett kijelölni, amennyit 7800 személyre elegendőnek gondoltak. Csakhogy a rengeteg hamis védlevéllel rendelkező embernek is be kellett költöznie valamelyik védett házba, mert ellenkező esetben érvénytelenné vált volna a védlevele. Sokan nem is tudták, hogy hamis az okmányuk. Nem volt tehát választási lehetőség.

Elképzelhetetlen zsúfoltság keletkezett. Az átköltöztetést a Zsidó Tanács megbízottai irányították, de a svájciak képviseletében, az Üvegház vezetőségének megbízásából néhány tekintélyes ember is közreműködött az elhelyezésben. A Pozsonyi út 32.-ben „lakáshivatal” alakult, amelynek hivatalnokait minden reggel rendőr kísérté át az Üvegházból, majd este oda vissza.⁶⁴

Hamarosan kiderült, hogy a szinte lehetetlen körülmények közé zsúfolt embereknek más szolgáltatásokra is szükségük van, és abban is az üvegháziak tudnak segíteni. Az egyik orvos lakásán lévő rendelőt kibővítették, szükségkórházat rendeztek be. A házakban adódó szerelési feladatokat (pl. a gyakori dugulásokat) egy Feldman mérnök által irányított csapat igyekezett ellátni. Az Üvegház garázsából egy kis teherautó és két-három személykocsi forgalmát Lakatos György mérnök irányította. A szállítók a diplomáciai rendszámú autókkal segédkeztek a beszerzésben, a súlyos betegeket elvitték a gettó kórházába, hozták-vitték a futárokat és a svájci hivatalnokká „átlényegült” cionista vezetőket.

Az átköltöztetést természetesen nem lehetett a megkövetelt néhány nap alatt végrehajtani. Mint Lutznak a magyar külügyminisztériumban benyújtott jegyzékéből kiderül, a határidő lejártáig a hatóságok még ki sem jelölték a beköltöztetésre a házakat. Felpanaszolta, hogy a nyilasok sokaktól elvették és eltépték az igazolásokat, és az ígéretek ellenére nem engedik el a táborokból a védlevéllel rendelkezőket. „Miután minden szóba jöhető védőútlevelet tulajdonosaiknak kiosztottunk, a követség egyszer csak a sajtóból értesült arról, hogy a védőútlevelek ér-

⁶⁴ GÁCS Teri: *A mélységből kiáltunk hozzád*. Budapest, 1946.

vénytelenek, ha nincs bennük fénykép és nincsenek aláírva. Az eredeti igazolványok mintáját annak idején, mint ismeretes, benyújtottuk a Magyar Királyi Külügyminisztériumhoz, amely azt engedélyezte” – folytatódik Lutz jegyzéke.⁶⁵ Az alkonzul a felsoroltak miatt kéri a határidő meghosszabbítását a hó végéig. A kérést nem teljesítették, de a hónap végéig türelmet tanúsítottak. A terror nem csökkent, de egyelőre nem is törtek rá a védett házakra.

A védett házak túlzásúfoltsága a hatósági emberek számára is nyilvánvalóvá tette, hogy sokan hamis védlevéllel menekültek a nemzetközi gettóba. Lutz alkonzult, mint a legtöbb házért felelős diplomatát, többször figyelmeztették, majd elrendelték a védett házak ellenőrzését. Lutz és munkatársai szerették volna megelőzni ezt, de legalább az időt húzni. Lutz bejelentette a külügyminisztériumban, hogy a sok hamis védlevél a követség német nyelvű pecsétje van, és most valamennyi érvényes védlevelet kicserélik, az újakon francia nyelvű pecsét lesz. Listákat készítettek az egyes házak lakóiról, és éjszakánként költöztették ide-oda az embereket, hogy a másnapi ellenőrzésnél a papír szerint egyezzen a létszám.

Végül az történt, hogy a – többnyire hamis – védlevéllel rendelkezőket hosszú menetoszlopokban átvezényelték a Klauzál tér környékén kialakított „nagy” gettóba. Lutz itt már nem játszott szerepet, karácsonyig tudott közvetlenül részt venni az eseményekben. Akkor a budai rezidenciáról már nem tudott átmenni a pesti irodába. Az Üvegház története nélküle folytatódott a felszabadulásig.

Lutz a feleségével és még vagy harminc személlyel együtt a Várban lévő rezidenciára szorult be. Hivatalos diplomáciai feladata nem akadt, Jaeger követ még november végén elhagyta állomáshelyét, az ideiglenes ügyvivő a közelben rendezkedett be. A követség az ostrom idején ugyanúgy két külön részre szakadt, mint a város: a Stefánia úton az egyik, hamarabb felszabadult csoportra, és a másik, a Várban rekedt csoportra,

⁶⁵ MNL OL K-63. 1944-43 13039.

amely a február közepéig tartó harcok közepette roppant nehéz napokat élt át.

Különösen nagy teher hárult az asszonyokra, mint hasonló esetekben máskor is. Éppen ezért izgalmas és számos adalékkal szolgál Gertrud Lutznak az ostrom napjaira emlékező, 1978-ban készült írása. Ebben emlékei alapján összefoglalja az 1944-es viszonyokat: az élelmiszer-beszerzés nehézségeit, a pincében a főzés körülményeit, az odamenekült társaság hangulatát. Az ő írása is megérdemelné, hogy a magyar közönség elé tárjuk.

Lutz a szovjet hadsereg megjelenése és a fegyveres összecsapások megszűnte után sem tudott újra munkába állni. Az a királyi magyar kormány, amelyhez akkreditálták, már nem létezett, a debreceni, majd a fővárosba költöző ideiglenes kormánnyal egyelőre nem volt kapcsolata. A fegyverszünet után a szovjet városparancsnok irányította a lerombolt város életét. Mivel Svájc és a Szovjetunió között még mindig nem volt diplomáciai kapcsolat, a diplomaták legfeljebb tárgyalni tudtak, intézkedni, eredményt elérni nem.

Lutz járta a budai negyedet, jobb híján fényképezett. Aktivitást – szerencséjére – nem mutatott, így nem keltette fel a szovjet kémelhárítók figyelmét, nem került hasonló helyzetbe, mint két fiatal kollégája, akiket letartóztattak. Harald Feller ügyvivő és Max Meier egy évig volt moszkvai börtönben, mielőtt szabadon engedték volna őket.

Meier, a vízumokért felelős tisztviselő február 11-én, a Stefánia úti (máig is) követségi épületben fogadta a szovjet katonákat. Mint rangidős, egy kis csoport tisztviselő élén védelmet, őrséget kért a zabráló, kósza katonák ellen. Egy ideig volt is őrség, de visszavonták, és újra megjelentek a fosztogatók. Meier megint reklamált, vesztére. Ilyenkor, úgy látszik, nem hasznos feltűnni. Azzal hitegették, hogy a városparancsnok fogadja őt a Britannia (később Béke, ma Radisson Blu) szállodában. Nem fogadta. Mikor társaival odaért, letartóztatták és kihallgatták. A szovjet titkosszolgálat tisztjei, noha korábban számos rezidensük volt a városban, nem értették, hogy Lutz és Feller miért Budán tartózkodik. Azt feltételezték, hogy a németekkel szoli-

dárisak, velük együtt akarják elhagyni a fővárost. Kérdezték, hogy miért van több épülete a svájci követségnek. Miféle védeleket bocsátottak ki, és a nyilasoknak is juttattak-e hasonlót? Kérdezték a védett házak pontos adatait is, és szegény Meier hiába erősítgette, hogy ő ezekről mit sem tudott, más feladata volt, nem hittek neki.⁶⁶ Néhány nap múlva Lutz jelenlétében Fellert is elvezették, miután fogadta őt a városparancsnok. Lutz egy év elteltével találkozhatott újra a moszkvai börtönt megjárt kollégákkal, akiket szovjet hadifoglyokkal cseréltek ki.⁶⁷

Április elején az összes semleges állam képviselőjét ki kellett üríteni. A Lutz házaspár a nuncius társaságában, egy hetven főből álló csoporttal hagyta el állomáshelyét. Hatalmas kerülővel – de hiszen háború volt még Európában! – Isztambulba, majd onnan az elaknásított tengeren át Lisszabonba, végül autóbusszal, Madrid érintésével, jutottak haza.⁶⁸

Lutz nem szakította meg magyarországi kapcsolatait. Budapesti ismerősei közül többen a háború után is megkeresték. Többnyire segítséget kértek tőle, de volt, aki fordítóként, egyes ügyek elintézésével az ő segítségére volt.

Kezdetől szívélyes kapcsolatot ápolt Batizfalvy Nándor rendőrkapitánnyal, akivel egészen 1975 elejéig levelezett. Lutz számos levelét, illetve sajtójainak másodlatait Batizfalvy megőrizte. Halála után a családja az irathagyatékot – harminc évre zárolva – átadta a Magyar Országos Levéltárnak. Batizfalvy a KEOKH vezető tisztviselője volt, egyik szereplője a hontalannak minősített és 1941-ben Kamenyec-Podolszkijnál a határon áttett zsidók tragédiájának. Befejezetlen visszaemlékezése páratlan forrás a magyar holokauszt Kozma Miklós által kezdeményezett első fejezetének megismeréséhez. Az iratok között vannak Angelo Rotta, Verolino érsek és Kelemen Krizosztom levelei is, amelyek a rendőrkapitány emberséges viselkedését bizonyítják.

Carl Lutz hagyatékában nemrég sikerült rábukkanni Horthy Miklós kézzel írott, német nyelvű, 1947-ben kelt köszönőleve-

⁶⁶ Theo TSCHUY: *Becsület és bátorság*. Carl Lutz és a budapesti zsidók. WellPress, 2002. 293–302.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

lére. Feltételezésünk szerint az akkor már Zürichben szolgáló Lutz, akit az ifjabb Horthyné akkoriban többször felkeresett (erről ír és egy fényképet is közöl a memoárjában), segíthette a Horthy család Portugáliába utazását. Az események rekonstruálása további kutatást igényel. Horthy szövege a következő:

„Kedves Konzul Úr! Megtapasztaltam, hogy milyen kedvesen és mennyi gondossággal járt el. Ezekben az egész emberiség számára nehéz és kritikus időkben, amikor sokan előre nem látható kiábrándulást okoztak, kétszeresen is öröm tölt el, amikor a régi barátok, a hazug propagandától nem befolyásolva, felismerik a valódi helyzetet.

Szívemből jövő legmélyebb hálával tartozom mindenért, amit Ön értünk tett, és amiért Ön az érdekünkben e fáradtságos munkát ilyen nagyvonalúan magára vállalta.

Remélem, hamarosan alkalmunk nyílik köszönetünket személyesen is kifejezni.

Szívélyes üdvözzel, hálámat megismételve: Horthy.”

A háború után Lutz visszatér a magyar fővárosba, s 1949-ben itt kötött házasságot Magdával, akivel már válása, 1946 óta Svájcban együtt élt. Házassági tanúja Lévai Jenő volt, a vészkorszak első és máig legismertebb krónikása. Carl Lutz akkor már egy másik Magyarország fővárosát láthatta, egy ismerős, de számára furcsa Budapestet.